

महिलाहरूको आयआर्जनले ल्याएको सामाजिक परिवर्तन

शंकर नाथ पौडेल
spshankarpaudel@gmail.com
इन्द्रकला बराल

अध्ययनसार

प्रस्तुत अध्ययन महिलाहरूको रोजगारीले ल्याएको सामाजिक परिवर्तनसँग सम्बन्धित रहेको छ। रोजगार महिलाहरू आफ्नो रोजगारीप्रति कतिको सन्तुष्ट छन् र किन भन्ने तथ्य यहाँ अध्ययन पछि विश्लेषण गरिएको छ। यसबाट धेरैजसो महिलाहरू आफ्नो पेसाप्रति असन्तुष्ट रहेको र आफ्नो कामप्रति ज्यालाको कारण असन्तुष्ट रहेको भएपनि बेरोजगार रहनु पर्दा तथा सामाजिक रूपमा हेरिने दृष्टिकोण पनि फरक पाईने हुनाले बाहिर गर्वको भाव राख्ने गरेको पाइन्छ। सन्तुष्ट देखिने आधार र कारणहरूमा सबैभन्दा मुख्य कुरो उनीहरूले रोजगारीबाट प्राप्त गर्ने आर्थिक आयआर्जन नै हो। बेरोजगारहरूको संख्या अत्यधिक रहेको हाम्रो समाजमा रोजगार पाउनु र त्यहीमाथि महिला भएर आत्मनिर्भर र स्वावलम्बन जीवन जिउन पाउनु चानचुने कुरो पक्कै होइन। रोजगारले गर्दा समाजको उनीहरूप्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक हुनु अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यसैगरी आयमूलक काममा संलग्न महिलाहरूले अशिक्षित एवं बेरोजगार महिलाको तुलनामा आफ्नो घर परिवार र समाजबाट बढी नै सरसहयोग, सद्भाव एवं हौसला पाउनु पनि अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्नु पर्दछ। नेपालको संविधान २०७२ ले पनि लैङ्गिक भेदभावरहित समाजको स्पष्ट व्याख्या गरेको छ। हाल आएर महिलाहरूले घरायसी धन्दाको रूपमा गर्ने कामलाई पनि आयमूलकको दर्जामा राखेर अध्ययन गर्ने परिपाटीले धेरैजसो महिलाहरूलाई आर्थिक रूपमा क्रियाशील देखाएको पाइएता पनि यथार्थमा रोजगार महिलाहरूको संख्या न्यून छ भन्ने निष्कर्ष रहेको छ।

प्रमुख शब्दावली: लैङ्गिक भेदभाव, परिवर्तन, महिला स्वतन्त्रता, गुणस्तरीय जीवन, आयआर्जन।

विषयप्रवेश

सैद्धान्तिक रूपमा महिला र पुरुष बिच भिन्नता नरहेपनि व्यवहारिक रूपमा विश्वव्यापी नै असमानता छ र देशैपिच्छे यसको दर र स्वरूप फरक हुन सक्दछ। अविकसित तथा विकसित देशको तुलनामा विकसित देशमा कम भएपनि ती देशहरूमा समेत समाजका अर्थ राजनीति, प्रशासन तथा सामाजिक व्यवस्थामा महिलाको उल्लेख्य स्थान रहन सकेको छैन। घरायसी कार्यबाट अधिकांश महिला अलग हुन नसकेको एउटा अवस्था छ भने प्राकृतिक रूपमा नै महिलाहरूले बच्चा जन्माउनु पर्ने तथा त्यसको स्याहार, सुसारमा बढी ध्यान दिनुपर्ने अवस्थाले उनीहरू पुरुष सरह घरबाहिरका सार्वजनिक वा सामाजिक काममा संलग्न हुन कठिन देखिन्छ। अभि ईस्लाम धर्म मान्ने धार्मिक कट्टरता रहेका समाजमा महिला स्वतन्त्रताको पक्ष निकै कमजोर अवस्थामा छ। विश्वमा नै पितृसत्तात्मक पारिवारिक ढाँचा रहेको कारण संरचनागत तथा संस्थागत रूपमा नै लैङ्गिक विभेदको विकास भएको छ। विश्वका विकसित देशहरूको साथसाथै कतिपय दक्षिण एशियाली देशहरू भन्दा पनि नेपाल पछाडि रहेको अवस्था छ। २०७८ सालको जनगणनाले नेपालका ५ वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कूल जनसंख्यामा ६५.९ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेको देखाएको छ। यो उमेर समूहका कूल पुरुषको ७५.१ प्रतिशत र महिलाको ५७.४ प्रतिशत साक्षर रहेका छन्। यसैगरी देशमा महिला परिवार मूली रहेका परिवारहरू २५.७३ प्रतिशत पुगेको देखिएको छ ९ के.त.वि २०७९)। २०७८ को गणनामा देशका कूल परिवारको १९.५ प्रतिशत प्रतिशत परिवारहरूमा महिलाको नाममा घर वा जग्गा रहेको देखिएकोमा अहिले यो बढेर २५.९ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ (के.त.का.२०७८)। आर्थिक उपार्जन हुने कार्यमा संलग्न हुने प्रक्रिया नै रोजगारी हो। आयमूलक कार्यमा नेपालका महिलाहरूको उपस्थिति हेर्दा स्थिति चिन्ताजनक देखिन्छ।

नेपालको रोजगारका प्रत्येक क्षेत्रमा महिला र पुरुष बीच विभेद छ। आयमूलक कामका विभिन्न क्षेत्रमा महिला र पुरुषको सहभागिता समान खालको नभएपनि बदलिदो राजनैतिक व्यवस्था, पश्चिमीकरण र आधुनिकीकरणको बढ्दो प्रभावले गर्दा अहिले नेपालमा पनि महिला शिक्षाको अनिवार्यतालाई केही दशक अगाडिदेखि लिएर स्विकार गरिएको पाइएको छ। त्यस्तै नेपालको संविधान २०७२ ले पनि लैङ्गिक भेदभावरहित समाजको स्पष्ट व्याख्या गरेको छ। यस्ता विभिन्न कारणले गर्दा वर्तमान अवस्थामा केही महिलाहरू शिक्षित बनेका छन्। आफू शिक्षित भएका कारण ति शिक्षित महिलाहरू सरकारी तथा निजी क्षेत्रका विभिन्न सेवाहरूमा कार्यरत छन् र आयआर्जन गर्न सक्षम भईसकेका छन् जसले गर्दा पारिवारिक अवस्था सबल भई गुणस्तरीय जीवन बन्ने

❁ लेखकद्वय त्रिभुवनविश्वविद्यालयअन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस र त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत छन्।

अवस्था बनेको छ । यद्यपि अभै ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरू शिक्षामा निकै पछि परिरहेका छन् शिक्षा र सिप नभएकाले रोजगारमा पनि पहुँच पुग्न सकेको छैन । जसका कारण उनीहरू रोजगारविहिन भई केवल घरायसी कामकाज, रेखदेख घाँस दाउरा सङ्कलनमा मात्रै संलग्न रही आर्थिक आर्जनको अवसरबाट बञ्चित रही आर्थिक पराधिनताको पारिवारिक संसारमा नै सिमित रहेका छन् । यसरी शिक्षित एवं रोजगार महिलाहरू र अशिक्षित एवं शिक्षित भईकन पनि बेरोजगार महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक स्थितिमा निश्चित रूपमा धेरै भिन्नताहरू हुने गर्दछन् । उत्पादनशील काममा संलग्न महिलाहरूको हैसियत अनुत्पादनक काममा संलग्न महिलाहरूको हैसियतको तुलनामा श्रेष्ठ हुने कुरामा कुनै विवाद हुन सक्दैन । यस्तो पृष्ठभूमिमा यस अध्ययनले ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाहरूको पारिवारिक, सामाजिक एवं आर्थिक हैसियत के कस्तो छ भनेर रोजगार महिलाहरूको स्थितिको बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको छ र यस अध्ययनले नेपाली समाजको वास्तविक रूपरेखालाई प्रतिबिम्बित गर्नेछ । हाल आएर महिलाहरूले घरायसी धन्दाको रूपमा गर्ने कामलाई पनि आयमूलकको दर्जामा राखेर अध्ययन गर्ने परिपाटीले धेरैजसो महिलाहरूलाई आर्थिक रूपमा क्रियाशील देखाएको पाइएता पनि यथार्थमा रोजगार महिलाहरूको संख्या न्यून छ ।

नेपालमा महिलाको सरकारी कर्मचारीको रूपमा उपस्थितिको प्रतिशतले यो तथ्य स्पष्ट हुन्छ । घरायसी धन्दालाई आयमूलकको दर्जामा परिभाषित गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणा स्थापित हुन लागेपनि यस अध्ययनमा घरायसी, कृषि एवं अन्य व्यवसायिक कारोबारमा संलग्न महिलाहरू नभई विशुद्ध नोकरीमा संलग्न महिलाहरूलाई मात्र रोजगार महिलाअन्तर्गत राखी अध्ययन गरिएको छ । नेपाली महिलाहरूको स्थितिलाई दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूसँग तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्ने हो भने नेपाली महिलाको स्थिति पछाडि नै रहेको पाइन्छ । तेस्रो विश्वभित्रै नेपालको स्थिति चिन्ताजनक रहेको अवस्थामा प्रथम विश्व र दोस्रो विश्वसँग तुलना गर्नुको के औचित्य हुँदैन । यद्यपि महिलाहरूको हैसियतलाई माथि उठाउन राज्यले भेदभावयुक्त कानून खारेज गरी समानताको स्थितिमा ल्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ । तर पनि सामाजिक यथार्थतालाई विश्लेषण गर्दा त्यो व्यवहारमा अभै लागू हुन सकिरहेको देखिँदैन ।

नेपालमा अधिकांश महिलाहरू बेरोजगार भएता पनि केही महिलाहरू रोजगार रहेको तथ्यलाई बिर्सन मिल्दैन । रोजगार महिलाहरूको स्थितिको बारेमा अध्ययन गर्दा यस विषयसँग सम्बन्धित भएर आउने विभिन्न प्रश्नहरू जस्तै- रोजगार महिलाहरूलाई बेरोजगार महिलाहरूको दाँजोमा माथिल्लो दर्जामा राख्न सकिन्छ कि सकिदैन ? र रोजगार महिलाहरू बेरोजगार महिलाहरूको दाँजोमा आफूलाई कसरी मूल्याङ्कन गर्दछन् ? आदिजस्ता विषयलाई यस अध्ययनमा प्रमुख जोड दिइएको छ । यसका अतिरिक्त रोजगार महिलाहरूलाई कुनै पनि निजी वा सार्वजनिक सेवामा संलग्न हुनमा मद्दत पुऱ्याउने तत्त्वहरू के-के हुन् ? र शिक्षित महिला र रोजगार सँग सम्बन्धित विषयहरूको पनि विश्लेषण गरिएको छ नेपाली महिलाहरू आर्थिक आर्जन हुने कार्यमा किन आशातित रूपमा सहभागिता हुन सकिरहेका छैनन् ? नेपाली समाजमा महिला वर्गलाई पुरुष सरह शिक्षित र रोजगार तुल्याउन नसक्नुका कारण के के हुन् ? रोजगार तथा शैक्षिक कार्यमा लैङ्गिक समानता किन छैन ? रोजगार महिलाहरू आफ्नो पेसाबाट सन्तुष्ट छन् या छैनन् ? रोजगारबाट प्राप्त आयले उनीहरूको पारिवारिक जीवनमा कस्तो योगदान पुऱ्याएको छ ? भन्ने रहेको छ ।

यस अध्ययनको उद्देश्य साधारण रूपमा भन्ने हो भने रोजगार महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक स्थितिको अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य रहेको छ भने यसको विशिष्ट उद्देश्यहरूमा रोजगार महिलाहरूले कसरी घरको काम र बाहिरी कामलाई समायोजन गरेका छन् ? महिलाहरूको रोजगारी प्रतिको धारणा समेत खोज गर्ने रहेको छ । संसारका सबै समाजमा पुरुषको तुलनामा महिलाहरूको अवस्था निकै कमजोर रहेको छ । समाजले महिला र पुरुषलाई भिन्ना भिन्नै भूमिका निर्वाह गर्न बाध्य बनाएको छ । यस्ता लैङ्गिक असमानताका लक्षणहरू हाम्रो देशमा मात्र नभई विश्वमा प्रायः सबै देशहरूमा पाइन्छ । लैङ्गिक समानताको सवालले घरपरिवारका साथसाथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महत्त्व राख्दछ । त्यसैले लैङ्गिक समानताका लागि आवाज उठाउनु अति आवश्यक छ । लैङ्गिक समानताको सबैभन्दा ठूलो महत्त्व समाजमा लैङ्गिक असमानताको खोजि गर्नु, पहिचान गर्नु र त्यसको समाधान गर्नुसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । यसरी गरिने पक्षपाति अध्ययनले लैङ्गिक असमानतालाई उजागर गर्ने नाटक गरे तापनि त्यसको समाधानको बाटो पहिल्याउन कठिन हुन्छ । त्यस कारण लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट लैङ्गिक सवालहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्न महिलावादी भएर अध्ययन गर्न आवश्यक छ । आज जति पुरुष रोजगार छन् त्यति महिला नहुनुमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिपाटी जिम्मेवार रहने गर्दछ ।

नेपाली समाजको पारिवारिक वा सामाजिक संरचनामा पुरुषहरूको प्रधानता रहेकाले महिलाको स्थिति खस्कन गएको अनुमान लगाइन्छ तपनि महिलाको विद्यमान स्थिति रहनुमा अन्य खालका सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक तत्त्वहरूले पनि ठूलो भूमिका खेलेका हुन्छन् । सरसती हेर्दा वा कुनै पनि अनुसन्धान दाताले अनुसन्धान गर्दा महिलाको स्थान पुरुषको दाँजोमा तल रहेको पाइन्छ भन्ने गर्दछन् तर एउटै धरातल भित्रका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक स्थितिको भने अध्ययन गरेको कम पाइन्छ । सामाजिक पारिवारिक इज्जत तथा विविध सुविधा र अवसरहरूको पनि यी श्रेणीका महिलाहरूमा समान रूपले वितरण भएको पाइँदैन । यसरी एउटै आमाको सन्तान भएर पनि कोही शिक्षित र कोही अशिक्षित, कोही रोजगार र कोही बेरोजगार रहनु, बेरोजगार महिलाको स्थिति तल रहनु, बेरोजगार महिलाहरू भन्दा रोजगार महिलाहरू पारिवारिक जीवनमा बढी सन्तुष्ट देखिनु आदि महिलाहरूमा भएको समान र असमान अवस्थाहरूको पनि अध्ययन गर्ने हुनाले यो अध्ययन महत्वपूर्ण र औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

अध्ययनको आधार

मार्क्सवादी विचारअनुसार समाज विकसित हुने क्रममा सामन्तवादी आर्थिक प्रणालीको समाप्ती पछाडि समाज क्रमिक रूपले शहरीकरण, आधुनिकीकरणका माध्यमबाट पुजीवादी आर्थिक पद्धतिमा पूर्णरूपमा स्थापित हुन पुग्दछ र हरेक सवालमा economic super structure को domination कायम हुन पुग्दछ । त्यस बखत महिलाको स्थितिको मापदण्ड पनि उनीहरूको आर्थिक पहुँच नै हुन पुग्दछ । यस दृष्टिकोणअनुसार जो महिलाहरू आर्थिक हैसियतले माथि छन् स्वभाविक रूपमा उनीहरूको स्थिति पनि उच्च नै मानिन्छ । मार्क्सवादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा महिलाको स्थितिको निर्धारक तत्त्व भनेको उनीहरूको आर्थिक गतिविधिमा श्रेष्ठताको सवाल हो । परनिर्भरतावादी दृष्टिकोणले नवमार्क्सवादी विचारधारालाई प्रत्याभूत गरेको छ । कुनैपनि घटनाक्रम वा हरेक अवस्थाहरूलाई केन्द्र र परिधीको अवधारणअनुसार हेर्ने मान्यता यस दृष्टिकोणको रहेको छ । महिलाको स्थितिलाई पनि यही दृष्टिकोणले हेर्दा हिन्दू समाजको सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यताले नै महिलाहरूलाई पुरुषको Dependent parts को रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । सामाजिक, आर्थिक तथा निर्णय प्रक्रियाका हरेक क्षेत्रहरूमा पुरुषहरू केन्द्र तथा महिलाहरू परिधीको रूपमा रहेको जस्तो अनुभूति हुन्छ । प्रकार्यवादी दृष्टिकोणका प्रख्यात समाजशास्त्री Emile Durkheim द्वारा अध्ययन पद्धतिको रूपमा विकसित गराइएको यस Approach लाई Malinowski तथा अमेरिकी समाजशास्त्री Talcott Parsons सम्मका व्यक्तिकहरूले अपनाएको देखिन्छ । यो अवधारणाले हरेक सामाजिक इकाइहरूको प्रकार्यगत एकताले सामाजिक समग्रता तयार भएको हुन्छ । महिला पुरुष तथा महिला-महिला बिचका हरेक तहहरूले समाजमा समरूपता स्थापित गर्ने भूमिका खेलि रहेका हुन्छन् । यिनीहरू एक अर्कामा Co-related हुन् । त्यसकारण समाजका कुनैपनि इकाइहरूलाई विरोधी एकाई को रूपमा नभई प्रकार्यगत एकाईको रूपमा हेरिनु पर्दछ । त्यसबाट नै सामाजिक प्रणाली तयार भएको हुन्छ । महिलावादी दृष्टिकोणबाट महिलाको स्थितिलाई हेर्दा महिलाहरूको शक्ति र समाजमा उनीहरूको विद्यमान अवस्थामा क्रमिक सुधार भैरहेको र अभि सुधार हुदै जानुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । आजभन्दा करिब ११० वर्ष अघि सन् १८८९ मा फ्रान्सको पेरिसमा Clara Zetkin द्वारा महिलावादी आन्दोलनको आवश्यकता विषयमा प्रकाश पारिएको थियो । विभिन्न सामाजिक दमनचक्रबाट अधिकांश महिलाहरू पीडित भएका छन्, यस्ता दमन र महिला उपर हुने सबैखाले कुचक्रका अवशेषहरूलाई निरुत्साहित पार्न सकेमा मात्र विद्यमान नेपाली महिलाहरूको स्थितिमा सुधार हुन सक्छ भन्ने कुराको वकालत यस दृष्टिकोणबाट गर्न खोजिएको छ । यस Approach ले महिलाको स्थितिलाई Male Dominated Status को रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ । सन् २००८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा प्रकाशित महिला जनसंख्या र विकाससँग सम्बन्धित एउटा प्रतिवदनले वर्तमान महिलाको अवस्थालाई यसरी व्याख्या गरेको पाइन्छ । "The low status of women is the result of many factors, first traditions and practices have perpetuated this condition. Societies look at women's role as mainly for child bearing many countries in Asia marry their girls young encouraging early and frequent child 7 bearing. There is a world wide evidence of the negative effects on both mother and child of early child bearing. Adolescent mother run a greater risk anaemia, toxyemia and obstetric complication. About 50,000 women die from pregnancy related cause 99% of them in developing countries including Nepal (UNFPA, 2008).

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा अध्ययन गर्दा कृषिप्रधान देशको मुख्य काम कृषिसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । महिलाको आर्थिक विकासमा सहभागीता नेपाली महिलाहरू खेतबारीको काममा पुरुषहरू भन्दा झण्डै चार घण्टा

बढी समय बिताउने गर्छन् । महिला विकासका लागि पाँचवर्षे रणनीति योजना (१९९४-१९९९) सँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूअनुसार महिला किसानहरूले खेतीमा दैनिक ९:९ घण्टा व्यतित गर्ने देखिएको छ । पुरुष किसानहरूले खेतमा बिताउने समय दैनिक ५:८ घण्टा रहेको छ । कूल ग्रामीण घरायसी आम्दानीमा पनि महिलाको सहभागिता बढी देखिन्छ । तथ्याङ्कले सो आम्दानीको ५०% महिलाबाट प्राप्त हुने कुरा स्पष्ट पारेको छ । उक्त आम्दानीमा पुरुषले ४४ प्रतिशत योगदान छ भने केटाकेटीको सहभागिता ६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ (CEDA, 1991) । रोजगारी तथा आय आर्जन क्षेत्रमा समेत महिला संलग्नता कम देखिन्छ । यद्यपि सन् १९८० सम्म नेपाली महिलाहरूको पारिवारिक आय प्रणालीमा ५०% संलग्नता देखिन्छ । अभू कृषि क्षेत्रको उत्पादनमा ७०% महिला संलग्नता छ करिब २७.४% महिलाहरूले गरेको कार्यलाई मात्र आर्थिक आयसँग सम्बन्धित कार्यको रूपमा लिने गरिन्छ । उनीहरूले गरेको घरायसी कार्यलाई आर्थिक कार्य मानिदैन (Acharya and Bennetti, 1981) । विकासमा महिलाको सहभागिता विगत २ दशक अघिदेखि बढ्दै आएको ज्वलन्त विषय हो । विकासका हरेक क्षेत्रमा महिला सहभागिता तथा निर्णय प्रक्रिया मा समेत उनीहरूको संलग्नतालाई व्यापक रूपमा अधि बढाउन सकेमात्र देशको समुन्नतिको परिकल्पना गर्न सकिन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा महिला सशक्तीकरण आजको अपरिहार्य विषय बनिसकेको छ । सशक्तीकरण भनेको स्वावलम्बन तथा स्वनिर्भर बन्ने प्रक्रिया हो । हाम्रो देशको सन्दर्भमा स्वावलम्बन तथा स्वनिर्भर महिलाको प्रतिशत अनुपातिक रूपमा कम देखिन्छ । पर्सिभरिताको अनुपात विचार गर्दा नेपालमा शिक्षित रोजगार महिलाहरू बढी आत्मनिर्भर देखिन्छन् तर पनि निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँचमा खासै वृद्धि भएको देखिँदैन ।

रोजगारका लागि नेपालमा महिलाको शैक्षिक स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ ले देशका ५ वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल जनसंख्यामा ६५.९% व्यक्तिहरू साक्षर रहेको देखाएको छ । यो उमेर समूहका कुल पुरुषको ७५.१% र महिलाको ५७.४% साक्षर रहेका छन् । यसैगरी ६ वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल जनसंख्याको ६५.९% पुरुष र महिलाको छ । गत २०६८ सालको जनगणनाअनुसार ६ वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका व्यक्तिहरूको कुल साक्षरता दर ५४.१% रहेकोमा पुरुष साक्षरता दर ६५.५% र महिला साक्षरता दर ४२.८% थियो (CBS, 2079) । प्रस्तुत तथ्याङ्क हेर्दा विगत १० वर्षमा महिला साक्षरता दर करिब १५% ले वृद्धि भएको देखिन्छ । यसैगरी शहरीक्षेत्रका महिलाहरू मध्ये ७५.२० % साक्षर रहेको देखिन्छ भने ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरू मध्ये ५३.८३ % साक्षर देखिन्छ (CBS, 2079) । तर वर्तमानमा यो दर बढेर पुरुषको ७५.१ र महिलाको ५७.४ पुगेको छ भने समग्र ६५.९ प्रतिशत पुगेको छ (के.त.वि.२०७९) । भौगोलिक क्षेत्रअनुसार हेर्दा हिमालमा ५०.०९%, पहाडमा ६०.१५% र तराईमा ५२.३६% महिलाहरू साक्षर देखिन्छ ।

समग्रमा नेपालमा महिलाको शैक्षिक स्थिति सामान्य साक्षरता दर हेर्दा ठीकै जस्तो लागेपनि समग्रमा नेपालमा महिलाको शैक्षिक स्थिति स्नातकोत्तर तहमा १७.६५% र विद्यावारिधि तहमा ७.९% मात्रै देखिन्छ र यो प्रतिशत प्रमाणपत्र तहदेखि विद्यावारिधि तहसम्म क्रमशः घट्दै गईरहेको देखिन्छ । यसैगरी विद्यालय तहमा शिक्षिकाको संख्या र प्रतिशत हेर्दा महिलाको स्थिति निकै कमजोर देखिन्छ । प्राथमिक तहमा २८.६%, निम्नमाध्यमिक तहमा १५.९% र माध्यामिक तहमा १०.१% मात्रै महिलाको उपस्थिति रहेको कुरा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयबाट प्राप्त तथ्याङ्कले देखाउँछ । यसैगरी त्रि.वि. योजना महाशाखाबाट प्राप्त विवरणअनुसार उच्च शिक्षाको प्राध्यापन कार्यमा केवल १८.१७% अर्थात् एक चौथाई भन्दा पनि कम महिलाको सहभागिता देखिन्छ ।

महिलाको आयआर्जनले परिवारमा आएको सामाजिक परिवर्तन

रोजगार भई महिलाले आयआर्जन गर्न थालेपछि गुणस्तरीय जीवनसँगै परिवार समाजमा सकारात्मक परिवर्तन आएको देखिन्छ । देशका कुल परिवारको १९.७१ प्रतिशत परिवारहरूमा महिलाको नाममा घर वा जग्गा रहेको देखिएको छ । गत २०६८ सालको जनगणनामा महिलाको नाममा घर वा जग्गा भएका परिवारहरू ९.११ प्रतिशत मात्र भएकोमा अहिले यो संख्या बढेर २५.९ पुगेको छ । आजको दिनसम्म पनि नेपालमा गरिबीको सख्या घट्न सकेको छैन अहिले पनि यो संख्या २१.६ प्रतिशत अर्थात् ६० लाख मानिस अहिले पनि गरिबीको रेखामुनि बाँचिरहेका छन् । औसतमा ४.६ जना व्यक्ति एउटा घरमा बस्दछन् भने यो संख्या शहरमा ४.२ प्रतिशत र ग्रामीण भेगमा ४.८ प्रतिशत रहेको देखाएको छ (नेपाल लिभिड स्ट्याण्डर्ड सर्भे २०१८) । त्यसैगरी ८५.८ प्रतिशत घरधुरीले मोबाइल फोन प्रयोग गर्दछन् भने ७.५ प्रतिशत घरधुरीले ल्याण्डलाईन फोन प्रयोग गर्दछन् त्यसैगरी ३७.९ प्रतिशत घरधुरीले टि.भि. केवलको माध्यमबाट हेर्दछन् । ११.९ ले ईन्टरनेट प्रयोग गर्दछन् (के.त.वि.२०१८) । स्वास्थ्य स्थितिलाई हेर्दा नेपालको कुल जनसंख्यामध्ये ५,१३,३२१ अपाङ्गता भएका जनसंख्यामा पर्दछन् । त्यसमध्ये महिला

अपाङ्गता २,३३,२३५ जना रहेका छन्। अपाङ्गताअन्तर्गत शारीरिक अशक्तता, दृष्टिविहीन, बहिराहरू, मानसिक बाधा भएका र बहु अशक्तपना पर्दछन्। हाल आएर नेपालमा जन्मदरको अवस्था हेर्दा प्रति महिला बच्चाको स्थिति क्रमशः घट्दो क्रममा रहेको पाइन्छ। कुल प्रजनन दर सन् २००० मा ४.६८ रहेकोमा सन् २०१२ सम्म आइपुग्दा यो अनुपात २.४१ मा भरेको देखिन्छ। वि.सं. २०७८ सालको जनगणनाअनुसार १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल जनसंख्याको ३५.६% व्यक्तिहरू अविवाहित रहेको देखिन्छ। १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल पुरुषहरूको ४०.६% र महिलाहरूको ३१.१% अविवाहित रहेको पाइएको छ। उमेरका कुल पुरुषहरूको ४०.६% र महिलाहरूको ३१.१% अविवाहित रहेको पाइएको छ। त्यस्तै १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल जनसंख्याको ३५.६% व्यक्तिहरू अविवाहित रहेको देखिएको छ। १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल पुरुषहरूको ४०.६% र महिलाहरूको ३१.१% अविवाहित रहेको पाइएको छ। त्यस्तै ११ वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका व्यक्तिहरूमध्ये ५७.५% को एक विवाह भएको देखिएको छ। एकविवाह भएका पुरुष र महिलाहरू उनीहरूको कुल जनसंख्याको क्रमशः ५२.७ र ६१.८% रहेका छन्। एकल महिलाहरूको जनसंख्या १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल महिलाको ४.६१% रहेको छ। स्वास्थ्यसम्बन्धी परिसूचकमा नेपाली महिलाहरूलाई राखेर हेर्दा मातृमृत्युदर प्रतितालाखमा ४३९ देखिन्छ। जुन समग्र दक्षिण एसियामा नै उच्च मानिन्छ। बालमृत्युदर प्रति एक हजारमा सन् २००० मा ८२.९० रहेकोमा सन् २०११ मा यो संख्या घटेर ४८ पुगेको पाइन्छ। अहिले औसत आयु महिलाको ६९ वर्ष र पुरुषको ६८ वर्ष रहेको देखिन्छ भने मातृ मृत्युदर एवं बाल मृत्युदरमा हरेक वर्ष क्रमशः कमी आईरहेको देखिन्छ (नेपाल लिभिङ स्ट्याण्डर्ड सर्भे २०१८)।

महिला र हिंसा मानव अधिकार उल्लंघन र ज्यादतीका घटनाको अभिलेख राख्ने अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) को अध्ययनले यस वर्ष विगतको तुलनामा महिलामाथि हुने घरेलु हिंसा बढेको पाइएको छ। इन्सेकले सार्वजनिक गरेको मानवअधिकार पुस्तकअनुसार यस वर्ष महिला अधिकार हननका घटना मात्र २ हजार ३ सय ४८ बटा छन्। अघिल्लो वर्ष यो ९ सय १० थियो। कथित बोक्सीकै आरोपमा यस वर्ष ६८ जना महिला प्रताडित भएको रेकर्ड छ। कतिको त ज्यान समेत लिइएको छ। महिला हिंसा सबै भन्दा बढि तराई क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ खासगरी ३७ प्रतिशत २ नम्बर प्रदेशमा रहेको छ भने सबैभन्दा कम ४ नम्बर प्रदेशमा १६ प्रतिशत रहेको छ (डेमोग्राफिक हेल्थ सर्भे नेपाल सरकार २०१८)। त्यसैगरी २९३ नगरपालिकाका ५९ प्रतिशत मानिस शहरमा बस्दछन् भने ४१ प्रतिशत मात्र गाउँमा बस्दछन् जुन २०६८ मा गाउँमा ८३ प्रतिशत थियो भने शहरको केवल १७ प्रतिशत रहेको थियो (१४ जेठ २०७६ कान्तिपुर दैनिक)।

नेपालको संविधान २०७२ मा महिलाको हक नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ धारा ३८ अन्तर्गत मौलिक हकको रूपमा महिलाको हक शीर्षकअन्तर्गत निम्न व्यवस्था गरेको पाइन्छ। १) प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुनेछ। २) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व प्रजनन तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुनेछ। ३) कुनैपनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ। ४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ। ५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ। ६) पौत्रिक तथा पारिवारिक मामलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ। पौत्रिक तथा पारिवारिक मामलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ भन्ने कुरा पददर र सुन्दा मीठो लागे तापनि उक्त हकहरू व्यवहारिक रूपमा खासै कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन।

रोजगार महिलाहरू आफ्नो रोजगारीप्रति कतिको सन्तुष्ट छन् र किन भन्ने तथ्य यहाँ महत्त्वपूर्ण छ। यसबाट धेरैजसो महिलाहरू आफ्नो पेसाप्रति असन्तुष्ट रहेको र आफ्नो कामप्रति ज्यालाको कारण असन्तुष्ट रहेको भएपनि बेरोजगार रहनु पर्दा तथन सामाजिक रूपमा हेरिने दृष्टिकोण पनि फरक पाइने हुनाले बाहिर गर्वको भाव राख्ने गरेको पाइन्छ। सन्तुष्ट देखिने आधार र कारणहरूमा सबैभन्दा मुख्य कुरो उनीहरूले रोजगारीबाट प्राप्त गर्ने आयआर्जन नै हो। बेरोजगारहरूको संख्या अत्यधिक रहेको हाम्रो समाजमा रोजगार पाउनु र त्यहीमाथि महिला भएर आत्मनिर्भर र स्वावलम्बन जीवन जिउन पाउनु समाजको सकारात्मक परिवर्तन पनि हो। रोजगारले गर्दा समाजको उनीहरूप्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक हुनु अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यसैगरी आयमूलक काममा संलग्न महिलाहरूले अशिक्षित एवं बेरोजगार महिलाको तुलनामा आफ्नो घर परिवार र समाजबाट बढी नै सरसहयोग, सद्भाव एवं हौसला पाउनु राम्रो कुरा हो। असन्तुष्टिका कारणहरूमा योग्यता भन्दा तल्लो तहको काममा कार्यरत रहनु र योग्यताअनुसारको तलब सुविधा नपाउनु रहेको पाइयो। खासगरी निजी विद्यालयहरूमा कार्यरत जनशक्ति अन्यको तुलनामा असन्तुष्ट रहेको देखिन्छन्। अर्को छुटाउन नहुने पक्ष के देखिन्छ भने प्रायः रोजगार महिलाहरू अन्य सामाजिक, राजनीतिक एवं आर्थिक क्रियाकलापहरूमा पनि अरू भन्दा बढी सक्रिय देखिन्छन्। विभिन्न

सामाजिक कार्यहरूमा उनीहरूको सहज अगुवाई हुने, सबैले विश्वास पनि गर्ने, यसैगरी राजनीतिक रूपमा पनि अरू भन्दा बढी चेतनशील एवं सक्रिय रहने तथा आर्थिक रूपमा पनि आमामसमूह, ढुक्ती, वचत आदि कार्यक्रम सञ्चालन गरेर आत्मनिर्भर गर्ने दिशातर्फ उन्मुख रहेको पाइन्छ। यसरी रोजगार महिलाहरू अन्यको तुलनामा सामाजिक रूपमा मान प्रतिष्ठायुक्त, राजनीतिक रूपमा चेतनशील र आर्थिक रूपमा स्वावलम्बन बन्दै गइरहेको तथ्यलाई समाजका सबै तप्काका व्यक्तिहरूले स्वीकार गरेको पाइन्छ। शिक्षित रोजगार महिलाहरूको समग्र स्थिति अन्य बेरोजगार महिलाहरूको तुलनामा सन्तोषजनक रहेको तथ्य अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

नेपालको संविधान २०७२ ले पनि लैङ्गिक भेदभावरहित समाजको स्पष्ट व्याख्या गरेको छ। हाल आएर महिलाहरूले घरायसी धन्दाको रूपमा गर्ने कामलाई पनि आयमूलकको दर्जामा राखेर अध्ययन गर्ने परिपाटीले धेरैजसो महिलाहरूलाई आर्थिक रूपमा क्रियाशील देखाएको पाइएता पनि यथार्थमा रोजगार महिलाहरूको संख्या न्यून छ। रोजगार महिलाहरूको स्थितिको बारेमा अध्ययन गर्दा यस विषयसँग सम्बन्धित भएर आउने विभिन्न प्रश्नहरू जस्तै नेपाली महिलाहरू आर्थिक आर्जन हुने कार्यमा किन आशातित रूपमा सहभागीता हुन सकिरहेका छन् वा छैनन् ? नेपाली समाजमा महिला वर्गलाई पुरुष सरह शिक्षित र रोजगार तुल्याउन नसक्नुका कारण के के हुन् ? रोजगार तथा शैक्षिक कार्यमा लैङ्गिक समानता किन छैन ? रोजगार महिलाहरू आफ्नो पेसाबाट सन्तुष्ट छन् वा छैनन् ? रोजगारबाट प्राप्त आयले उनीहरूको पारिवारिक जीवनमा कस्तो योगदान पुऱ्याएको छ ? भन्ने जस्ता प्रश्नको उत्तर यस अध्ययनले खाजेको छ। यस अध्ययनको उद्देश्यमा अध्ययन क्षेत्रका रोजगार महिलाहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थालाई प्रकाश पार्ने, रोजगार महिलाहरूले कसरी घरको काम र बाहिरी कामलाई समायोजन गरेको छ। यो अध्ययन वर्णनात्मक तथा अन्वेषणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ भने यस अध्ययनका लागि काठमाडौँ नजिकैको गाउँपालिकाका २ वटा वडालाई छनौट गरिएको छ। यहाँ प्रयोग भएको प्राथमिक स्रोतलाई तथ्याङ्क भनिन्छ। यसमा प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा अवलोकन आदि जस्ता प्रविधि अपनाइ प्राथमिक तथ्याङ्क द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरिएको अध्ययन गरिएको छ। एस.एल.सी. वा सो भन्दा माथिल्लो डिग्री हाँसिल गरेका रोजगार २४ महिलाहरूलाई संगणना विधिका आधारमा छनौट गरी अध्ययन गरिएको छ। उत्तरदाताको उमेरगत विवरण हेर्दा अत्यधिक संख्यामा १८ (४५.८३ %) २८ (३८ वर्षका महिलाहरू रहेका छन् भने १८-२८ वर्षका ३७.५० %, ३८-४८ वर्ष १२.५० %, ५० वर्ष र सो भन्दा माथिका ४.१७ % मात्र रहेका छन्। परिवारको आकारलाई हेर्दा एकात्मक परिवारको संख्या ५४.१७ % रहेको छ भने ४५.८३ % संयुक्त पारिवारिक प्रणालीका छन्। शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा स्नातक तह उत्तीर्ण ५०%, प्रमाणपत्र तह ४५ प्रतिशत र स्नातकोत्तर ५ प्रतिशत रहेका छन्। ५४.१७ प्रतिशत ब्राह्मण/क्षेत्री भने जनजाति ४५.८३ प्रतिशत रहेका छन्। पेसाको रूपमा ३३.३३% उद्योगमा कलेज स्तरमा पढाउने ८.३३%, सरकारी र निजी स्कुलमा बढाउने क्रमश १६.६७ प्रतिशत, वित्तिय संस्था मा आबद्ध महिलाहरू १२.५० प्रतिशत, नर्सिङ पेसामा आबद्ध ८.३३ प्रतिशत र सरकारी नोकरीमा ४.१७ प्रतिशत महिलाहरू रहेका छन्। मासिक आय तर्फ १८०००-२२००० को बिचमा बढि रहेको छ। २३००० भन्दा बढी आमदानी गर्ने ८.३३ % रहेका छन् भने मासिक ८०००-१२००० सम्म कमाउने १२.५० प्रतिशत रहेका छन्। आयमूलक बाहिरी काम बाहेक घरायसी काममा ८३.३३ प्रतिशत, १६.६७ प्रतिशत खेती किसानी गर्दछन्, ७५ प्रतिशत रोजगार महिलाहरूले केहि न केहि काममा साथ पाएको देखिन्छ भने २५ प्रतिशत महिलाहरूले कुनै पनि किसिमको सहयोग पाएका छैनन्। निर्णय प्रक्रियामा ५८.३३% को सक्रिय सहभागिता छ भने २०.८३ प्रतिशत महिलाहरूको निर्णय प्रक्रियामा आंशिक सहभागिता रहने गरेको देखियो भने बाँकी २०.८३ प्रतिशत महिलाहरूको निर्णय प्रक्रियामा कुनै सहभागिता नरहेको अवस्था छ। ३३.३३ प्रतिशत पेसाप्रति सन्तुष्ट छन्, ३७.५० प्रतिशत आंशिक सन्तुष्ट र २९.१७ प्रतिशत पेसाप्रति बिल्कुलै असन्तुष्ट रहेको यस अध्ययनमा पाईएको छ।

निष्कर्ष

संसारका सबै समाजमा महिला केहि न केहि रूपमा महिला पछि परेको अवस्था सत्य हो तर त्यसमा रूप, कारण अवस्था फरक हुन सम्दछ। नेपाल पनि यो परिपाटीबाट अलग हुन सकेको छैन। नेपालमा महिलाको स्थिति हेर्नुपर्दा कुनै एक अमुक परिवार वा समाजमा मात्र नभई सिक्र्रो राष्ट्रमा उनीहरूको हैसियत र स्थानलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक गरी होक क्षेत्रमा उनीहरूको संलग्नताले उनीहरूको हैसियतलाई निर्धारण गर्दछ। नेपालमा महिलाको हैसियत पुरुषको तुलनामा कमजोर रहेको तथ्यलाई सर्वस्वीकार्य मानिन्छ। जसले गर्दा हाल आएर महिला सहभागीता एवं सशक्तीकरणका लागि नेपाल सरकारद्वारा विभिन्न प्रकारका नीति, कार्यक्रम तथा बजेटहरू विनियोजन गरिएको पाइन्छ। महिलाको स्थितिलाई पुरुषसँग तुलना गरेर हेर्ने गरिएको

पृष्ठभूमिमा यो अध्ययन अलि भिन्न प्रकृतिको रहेको छ । यो अध्ययनले उठाउन खोजेको मुख्य विषय वर्तमान समाजमा महिलाहरूको रोजगारीको स्थिति र त्यसले ल्याएको सामाजिक परिवर्तन सम्बन्धमा हो । आर्थिक सक्षमताले महिलाहरूको स्थिति निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको देखिन्छ । रोजगारमा संलग्न रही स्वतन्त्र आर्थिक हैसियत बनाएका महिलाहरूलाई परिवार, समाज सबैले सम्मान गर्ने गरेको देखिन्छ । रोजगारी महिलाहरूको घरको निर्णय प्रक्रियामा पनि राम्रो सहभागिता देखियो । अधिकांश रोजगार महिलाहरू आफ्नो पेसाप्रति सन्तुष्ट देखिएता पनि योग्यता भन्दा तल्लो तहको काम गर्नुपर्दा केही हदसम्म निराशा पनि देखिन्छन् । महिलाहरू आफूले निभाउने दोहोरो भूमिकालाई ठूलो समस्या एवं बोभको रूपमा लिँदैन् भन्ने तथ्य अध्ययनले प्रमाणित गरेको छ किनकि सबैजसो रोजगार महिलाहरू बाहिरी काम र घरायसी कामबीच तालमेल मिलाउन सफल रहेको तथ्यले यो कुराको पुष्टि हुन्छ । आफ्नो स्थितिका बारेमा बहुसंख्यक महिलाहरू पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट रहेको पाइयो । ९१.६७% रोजगार महिलाहरूसँग आफ्नै स्कुटर हुनु र अधिकांशले महँगो मोबाइल फोन प्रयोग गरेको देखिनुले सामाजिक स्तर निर्धारणप्रति उनीहरू बढी नै सचेत रहेको जस्तो देखिएता पनि खर्च गर्ने प्रवृत्ति नजान्नेदो पाराले अनुत्पादक क्षेत्रतर्फ बढ्दै गएको हो कि जस्तो पनि देखिन्छ । जे जस्तो भएपनि समग्रमा भन्नुपर्दा रोजगार महिलाहरूको समाजमा सम्मानजनक हैसियत रहेको तथ्यलाई कसैले अस्विकार गर्न सकिँदैन ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कान्तिपुर दैनिक २०७६ जेठ १४ ।
 नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ कानून किताब कम्पनी, काठमाडौं, नेपाल ।
 नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताब कम्पनी, काठमाडौं नेपाल
 राष्ट्रिय जनगणना (२०७८) संक्षिप्त नतिजा, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली, काठमाडौं ।
 विष्ट, डोरबहादुर (२०३०) सबै जातको फूलबारी, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
 CBS. (2079). Population Report of Nepal. Kathmandu: CBS.
 CBS. Nepal Living Standard Survey 2010/11, Vol. 3. Kathmandu: CBS.
 CBS. Nepal Living Standard Survey (2018) Kathmandu Nepal .
 Pradhan, B. (1991). Women and Development: The overworked link. Kathmandu: CEDA.
 Population Reports (2012). Ending Violence against Women, The Population Information programme Centre Communication programmes, the John Hopkins University School of Public health in Collaboration with Centre for Health and Gender Equity (Change), Volume XXVII, Number 4.
 Rai, Rita (2019). Gender Equality in Nepal, at a Crossroads of Theory and Practice
 Status of Women in Nepal (2018) , Demographic Health Survey Gov. Org. Np.
 Sahavagi Nepal (2015) Progress Of Women in Nepal
 SAATHI (2012). Study on the Psycho-social Impacts of Violence against Women and Girl with Special Focus on Rape, in Caste and Polygamy Kathmandu: SAATHI.
 WHO (2017). A Report on Domestic Violence against Women and their Health Status in South East Asia, Thailand: World Health Organization.
 UN (2008). The World's Women 2000: Trends and Statistics. New York: UN.
 UNDP (2004). Human Development Report. New York: UNDP. Acharya, M. & Beneit, L. (1981). The rural women of Nepali an aggregate analysis and summary of Village Studies.
 UNFPA (2008). Reproductive health and rights in Nepal.
 Uprati Devendra (2018). Bibliography Of Selected Works Of Meena Acharya, Martin Chautari, Kathmandu Nepal Population Report of Nepal. Kathmandu: CBS.